

Marie Johansson

Att stämma till ting – om rättegångssystemet i Östgötalagen

1 Inledning

Sveriges statsbildningsprocess var lång och utdragen, men brukar betraktas som avslutad vid 1300-talet. Det tidigare samhället var släktbaserat och saknade en stark statsapparat. Vår kunskap om det samhället är begränsad.

Under 1200-talet etablerade dock de viktigaste institutionerna sina maktpositioner och vi kan börja tala om en stat. Kristendomen gjorde sitt första försiktiga intåg redan under 800-talet, men det tog tid innan den nya religionen var fast förankrad. 1164 blev Uppsala ärkesäte och Sverige stod inte längre under något annat stifts överhöghet. Med kyrkan infördes en centraliserad organisation och en specialiserad religiös ämbetsmannaklass. Båda dessa saker kunde användas till fördel för en framväxande kungamakt och statsapparat.

Kungens position stärktes genom att hans ämbete fick religiös välsignelse och brott mot hans person räknades som svårare än andra. Vi skall dock komma ihåg att Sverige vid den här tiden var ett valkungarrike, vilket gav adeln ett inflytande. Från 1200-talet var det främst inom en släkt som kampen om kungamakten stod. Vid kungens sida växte riks-ämbetena fram där adel och kyrka kunde göra sin makt gällande. Sverige fick också under denna tid både en andlig och världslig frälseklass. Under de här grupperna i samhällsordningen fanns det vanliga folket som levde på jordbruk i små bysamhällen, som självägande bönder eller som landbor.

För att kunna kontrollera de här maktförhållandena krävdes enhetliga lagar. Vår första skriftliga lagsamling är den äldre Västgötalagen som brukar dateras till början av 1200-talet. Vid mitten av 1300-talet kom den första rikstäckande lagen, Magnus Erikssons landslag. Det tog dock tid för landskapen att ta till sig den nya lagen och ofta användes landskapslagarnas bestämmelser i stället. När det gällde kyrkans angelägenheter var det en nödvändighet att använda landskapslagarna, eftersom maktkamp mellan kung och kyrka gjorde att landslagen inte fick någon kyrkobalk. Trots att landskapslagarna inte innebar en enhetlig lag i hela riket så var de i alla fall en början till ett mer kontrollerat rättsförfarande i landet. Före landskapslagarnas tid har vi inga skriftliga lagar, utan tidigare traderades troligtvis la-

garna muntligt för folket. Genom att nedteckna dem blev lagarnas utformning mer kontrollerad och det var ett viktigt led i statsbildningsprocessen.¹

I min uppsats skall jag studera Östgötalagen och dess rättegångssystem. Jag vill skapa en bild av hur rättegången gick till och se vilka intressen som gjorde sig gällande i lagen. Genom att studera vilka bevisningsregler som var mest fördelaktiga för den ena eller andra berörda parten och i vilka situationer de olika reglerna tillämpades, kan man få en bild av vems intressen som främst tillgodosågs i lagen. Frågeställningarna blir således:

- * Vem hade bevisbördan och avgörandet i de olika målen och hur kan man förklara skillnaderna mellan de olika balkarna?
- * Var det en för- eller nackdel att stå för bevisningen?
- * I vilken grad befrämjade övergången från edgärdsprocess till nämndförfarande rättssäkerheten i landet?

Min uppsats bygger på studiet av en av den svenska medeltidslagarna, Östgötalagen (ÖgL). Anledningen till det valet är den anses vara en av våra främsta landskapslagar. Det finns fullständiga avskrifter av lagen med alla balkar intakta. Det är också den av Götalagarna som främst användes vid sammanställningen av Magnus Erikssons landslag. Den har sålunda haft stor betydelse för rättsutvecklingen i hela landet och inte enbart i sin egen lagsaga.

ÖgL var giltig för dagens Östergötland och delar av Småland. Även Öland dömde efter ÖgL, men där hade man en egen lagman. Normalt brukar man räkna att det var de nordvästra smålänerna av nuvarande Småland som tillhörde Östergötlands lagsaga, men det finns också de som anser att hela Småland kan ha tillhört lagsagan. Det skulle innebära att Tiohärads kyrkobalk, vilken har räknats som den enda bevarade balken i en tidigare komplett lagsamling för Småland, endast skulle ha uppkommit för att reglera kyrkans rättigheter i Växjö stift, medan landskapet i övrigt följde ÖgL.²

ÖgL är en rättsbok, vilket innebär att det är en samling av gällande rätt i lagsagan som har sammanställts av lagmannen. Det finns ingen kunglig stadfästelse för lagen, utan den var till för lagmannens bruk och för att skapa en översikt för honom. Hur lagen skall dateras är omdiskuterat. Redaktionen som vi har tillgänglig beräknas traditionellt ha tillkommit under 1200-talets sista decenium, men eventuellt har den gått tillbaka på en tidigare upplaga från början av 1200-talet.³ Elsa Sjöholm har en helt annan datering av lagens slutredaktion. Hon menar att edsöreslagarna i ÖgL ligger så pass nära utformningen i Magnus Erikssons landslag att de måste ha tillkommit vid samma tidpunkt, dvs vid mitten av 1300-talet. Thomas Lindkvist vänder sig mot den här dateringen och menar att det inte behöver vara en kronologisk utveckling vi ser i de medeltida lagarna. I stället kan det vara regionala skillnader som gör sig gällande.⁴

I mitt arbete har jag använt mig av Åke Holmbäck och Elias Wesséns nysvenska översättning av ÖgL. Det innebär att källan jag använder har genomgått en viss tolkningsprocess. Författarna har dock en mycket utförlig notapparat där de kommenterar språkliga och juridiska svårigheter i tolkningarna och deras verk är etablerad bland forskare.

När man studerar lagarna måste man hela tiden vara medveten om att det är ett normativt material man arbetar med. De ger en bild av vilket tillstånd som ansågs eftersträvarsvårt i samhället, men det är svårt att veta i hur hög grad de efterspeglar verkligheten. Dock kan man förutsätta att lagarna och dess levnadsmönster hade en viss förankring bland folket, annars skulle de inte fylla någon funktion i samhället. Så även om man måste lämna in en liten reservation när det gäller tolkningarna, betyder det inte att lagarna är betydelselösa som källor.

Grunden i mitt arbete är en kvantitativ analys som bygger på ett statistiskt material. I detta har jag sammanställt de olika aktörernas roller i rättegångsprocessen. Syftet med materialet är att visa vem det var som stod för bevisbördan och avgörandet i rättegången. Utifrån vad materialet visar kommer jag sedan att försöka finna förklaringar till varför man har valt olika rättegångsmetoder i olika typer av fall.

Den medeltida lagarna är indelade i balkar efter olika intresseområden. Balkarna i sin tur är indelade i flockar, vilket kan ses som en form av kapitelindelning. Längden på balkarna varierar kraftigt, vilket medför att antalet rättsprocesser för varje balk varierar med detta i den statistiska sammanställningen. I ÖgL finns det tio balkar, varav jag har räknat statistik på nio av dem. Sammanlagt har jag funnit 339 olika situationer där rättegångsprocessen finns beskriven, vilket ger ett bra underlag för tolkning.

Jag beskriver fyra olika aktörer i rättegången och jag definierar på följande sätt:

Svarande. Om någon står anklagad och måste bevisa att anklagelserna inte är riktiga, räknas det som att svarande har bevisbördan och det förs till statistiken för svarande. Det kan vara svarande personligen som bevisar genom ed, men också om det är en utomstående som går ed till svarandes fördel räknas det till svarande. Ex: den svarandes hemulsmän⁵ värjer jorden åt honom. I vissa situationer kan förhållandena bli omvända i rättegången och kärande kan hamna i svarandeposition i en delfråga, dvs han får en anklagelse riktad mot sig. Om denne då måste visa att anklagelserna inte stämmer betraktas han som svarande i den situationen.

Kärande. Om någon anklagar en annan och måste föra fram bevis för att styrka sitt påstående, räknas det som att kärande har bevisbördan och det förs till statistiken för kärande. Likt svarande räknas alla de utomstående som bevisar till kärandes fördel, såväl som kärande personligen, till statistiken för den kärande. Ex: de vittnen som kärande måste föra fram i vissa situationer. Även här kan situationen i rättegången göra att rollerna blir omvända och att den som är svarande i huvud-

målet blir kärande i en delfråga, dvs då han för fram en anklagelse mot den andre. Måste han föra fram bevis för sitt påstående räknas det till den kärande i statistiken.

Tredje man: Tredje man innebär att en utomstående person som ej är part i målet avgör vem som har rätt av de tvistande. De utomstående som räknas till statistiken för den svarande eller den kärande är sådana som går ed för just en specifik sida eller inte går någon ed alls, medan tredje man själv väljer till vems fördel denne skall gå ed. Ex: säljaren får avgöra vem han har sålt till när två hävdar att de har köpt samma sak.

Nämnden: En nämnd består av ett antal nämnda (namngivna) män, vilka utses av tingets ordförande och de skall godkännas av de båda tvistande. Det förekommer olika nämnder i lagmaterialet, men i den statistiska sammanställningen går de alla under samma kategori. Den nämnd som främst förekommer i lagen är häradsnämnden, men också biskops-, fjärdings- samt synenämnd förekommer.

En annan term som bör definieras är *bevis/bevisbörd*. Det är begrepp som jag själv tycker passar dåligt i sammanhanget och inte alls för fram den betydelse som jag önskar till den här uppsatsen. Det är dock det bästa som svenska språket har att erbjuda. I det medeltida rättssystemet kunde tvister lösas genom att en av parterna gick ed⁶ som bekräftelse på sin oskuld eller för att styrka sina anklagelser. Klarade de eden kunde målet vara avgjort. När jag använder mig av den termen bevis/bevisbörd syftar jag på den svarandes, den kärandes eller tredje mans ed som dessa förde fram i hopp om att vinna målet. Bevisningen här fungerade alltså som ett avgörande i målet. Om de klarade eden hade de vunnit. Undantaget var de situationer där motståndaren i sin tur hade rätt att gå ed mot den första eden, och i de fallen kom nämnden in och stod för avgörandet. Sådana situationer räknar jag tre gånger i statistiken, en gång för den svarande, en gång för den kärande och en gång för nämnden. Om däremot den första eden stod oemotsagd vann den som gick eden målet genom sin bevisning och nämnden berördes inte. Även om jag kallar det bevisbörd behöver det inte betyda att det var något negativt att ha bevisningen på sin sida.

Det finns flera svårigheter och svagheter med den här sortens sammanställning av rättsmaterialet. Lagtexternas språk, även då de är tolkade till modern svenska, är ofta otydligt. Benämningarna svarande och kärande används ytterst sparsamt, så ofta måste man själv tolka vem som har vilken roll i rättegången. I bedömningen av vem som är vem i tvisten har jag utgått ifrån att den som är i besittning av det som tvisten rör sig om inte kommer att stämma för att verkligen bevisa sin rätt, utan det är den som inte har det i sin hand som stämmer och därmed är kärande i målet.

Lagtexterna är inte alltid så genomarbetade, utan det förekommer en del upprepningar av tvister. Jag har försökt rensa bort de här upprepningarna så att inte

samma situation skall räknas två gånger i statistiken, men ibland kan det vara svårt att avgöra om det är en identisk situation det rör sig om, eller om det har förts in några nya förutsättningar i tvisten. Återigen blir det en fråga om tolkningar.

Det förekommer också en hel del fall där det bara nämns hur mycket böter som skall betalas i olika situationer, men ingenting sägs om hur rättegången går till. Dessa fall medtas inte i statistiken, trots att de visar på tvister som var aktuella i samhället. Det skulle eventuellt vara möjligt att här använda Rättegångsbalkens allmänna rättsregler, men eftersom Rättegångsbalken ibland ger en något annan bild än den som framträder i de övriga balkarna har jag valt att inte göra så, utan jag lämnar helt enkelt alla sådana situationer utanför min sammanställning.

Det finns också fall där en part kan få ett domslut på tinget som ger honom rätt att göra någonting, vilket utan den domen betraktas som olagligt. Inte heller här sägs något om hur en eventuell rättegång skulle gå till. Även dessa fall har jag lämnat utanför den statistiska sammanställningen.

En sista sak som man bör ha i tankarna när man studerar det statistiska materialet är att det blir en viss snedfördelning av de olika fallen. Lagtexten har ibland väldigt detaljerade fallbeskrivningar med många snarlika situationer, men med små variationer, vilket innebär att det räknas som olika fall i statistiken. Det leder till att tvister inom samma område kan få många markeringar i statistiken. Andra situationer däremot berörs enbart med en allmän rättsregel för alla tvister inom ett helt område, vilket leder till att det bara blir en markering i statistiken.

Med alla de här förbehållen är det tydligt att det lätt kan bli missvisande om man betraktar det statistiska materialet som en exakt förteckning över ÖgL:s rättegångssystem. Det är inte det som är syftet med sammanställningen. Vad jag vill är att skapa en översikt över hur rättegångssystemet fungerade. Det skall ge en ungefärlig uppfattning av vilka tillvägagångs-sätt som var de vanligaste för att lösa rättsliga konflikter. Under arbetets gång har jag några gånger ändrat min bedömning av vem som stod för avgörandet i konflikten. Det har fått till följd att siffrorna i de enskilda balkarna har ändrats något från min första bedömning. Förändringarna har dock inte påverkat den totala statistiken. De har heller inte gjort någon skillnad för min gruppering av balkarna i redovisningen över statistiken. Jag anser därför att statistiken är tillförlitlig, även om jag återigen vill påpeka att siffrorna skall bedömas med de reservationer som här givits.

Jag har valt att inte räkna med Rättegångsbalken i sammanställningen, då reglerna i den balken är av en annan karaktär än de övriga balkarna. Det är bestämmelser kring rättegången, regler för hur de skall stämma till ting, vilka som får ingå i eder och nämnder och hur man skall gå till väga om det uppkommer en tvist om rättegångens giltighet. De andra balkarna handlar mer om tvister som uppstår genom människornas samvaro i vardagen. I övrigt rör sig Rättegångsbalken till stor del om allmänna rättsregler, vilka ofta är upprepningar av de specifika situationerna som har exemplifierats i de övriga balkarna. I stället för att räkna med

Rättegångsbalken bland de övriga balkarna kommer jag att använda mig av den som ett jämförelsematerial. I den står det nämligen utförligare om vissa rättigheter som parterna har i rättegången och som inte omnämns i de fallbeskrivningar som finns i de andra balkarna. Jag skall se hur pass väl de allmänna rättsreglerna i Rättegångsbalken stämmer överens med det som kommer fram i de övriga balkarna.

Åke Holmbäck och Elias Wessén⁷ samt K. G. Westman⁸ är tydliga representanter för en äldre forskningsriktning. De menar att det finns två skikt i landskapslagarna, dels det som infördes av kyrkan och dels en gammal folklig rätt som har förts vidare genom en muntlig tradition innan den slutligen nedtecknades.

Per Nyström⁹ har fört fram en teori som innebär att rättsreglerna i landskapslagarna endast är en skapelse från den tid då lagarna nedtecknades och att den gamla traditionella rätt som antas ha funnits tidigare är i stort sett obefintlig i lagtexterna. Han har ett tydligt historiematerialistiskt perspektiv och vill se lagarna som importerade rättsregler, vilka hade skapats av den europeiska feodala överklassen för att tillgodose deras önskan att kontrollera folket. Nyström menar att i stort sett allting i lagarna är överklassens skapelseverk och att man därför inte kan hitta mycket fakta om de enkla böndernas normer och föreställningar i lagtexterna.

Elsa Sjöholm¹⁰ är en av de få som har skrivit inom detta område under de senaste åren. Hennes arbete har fått stor uppmärksamhet inom svensk medeltidsforskning, åtminstone av de som använder sig av lagarna som källmaterial. Sjöholm vänder sig mot den äldre rättshistoriska forskningen som sökte finna spår av ett förkristet ättensamhälle i lagarna.

Det finns dock vissa likheter mellan Sjöholm och den äldre forskningen som hon angriper. De använder sig av ett tidsmässigt perspektiv i sin förståelse av lagarna. De daterar dem olika, men deras forskning utgår från att de skillnader som finns i lagtexterna och mellan olika lagar beror på en tidsmässig utveckling. Det finns en som har fört fram en annan möjlig tolkning. Thomas Lindkvist¹¹ är inte ensidigt inriktad på lagarna, men han är medeltidshistoriker och som sådan arbetar han mycket med landskapslagarna. Han menar att skillnaderna troligtvis kan ha sitt ursprung i geografiska olikheter. Samhället hade inte samma utformning i de olika landskapen och skillnader i lagtexterna behöver därför inte förklaras med att de har uppkommit i olika tider.

2 Rättegångens förlopp och utformning

I den så kallade edgärdsmanprocessen, där eden stod för det huvudsakliga avgörandet i rättegången, skulle den person som hade drabbats av en oförrätt stämma den svarande till ting. Dessa hölls en gång i veckan, på lokal nivå. Här utsågs en femt, dvs en ny sammankomst fem dagar efter tinget. På tinget eller femten skulle

den svarande göra rätt för sig, vilket innebar att han antingen visade sig oskyldig genom ed eller erkände sig skyldig och betalade utsatta böter. Om han vägrade göra det skulle den kårande stämma till ett nytt ting med en ny femt. Gjorde den svarande inte rätt för sig då heller stämde han till ytterligare ett ting och femt. Om den svarande inte infann sig vid första tinget eller dess femt utan giltigt skäl fick han böta tre marker. Uteblev han vid andra tinget och dess femt fick han böta sex marker. Böter för frånvaro vid tredje tinget nämns ej.¹²

Efter tre stämningar utan att den svarande hade gjort rätt för sig hade den kårande möjlighet att stämma honom till Ljonga ting. Det var ett ting för hela lagsagan vilket troligtvis sammanträdde fyra gånger om året. Lagmannen var ordförande där. Vägrade den svarande att göra rätt för sig även här eller på femten efter, dömdes han fredlös i hela lagsagan om det var ett 40-markersmål.¹³ Var det ett mål med lägre böter fick den kårande stämma ytterligare en runda med tre ting med femter och ytterligare ett Ljonga ting med femt innan den svarande kunde dömas fredlös. Fredlöshet inträdde alltså när den svarande vägrade fullgöra sin del i rättegången. Att försöka undslippa staff genom att inte närvara vid rättegången fungerade inte, utan följderna blev helt enkelt ett svårare straff.¹⁴

Ett undantag från det här förfarandet utgjorde rättegången vid dråp där processen var betydligt kortare och snabbare. Redan vid första tinget skulle den kårande med sex mäns ed yrka på fredlöshet. Om inte den svarande kunde försvara sig med ed på tinget eller efterföljande femt dömdes han fredlös i tingslaget (tingsrets rättskipningsområde). Klarade båda sina eder (det var sammanlagt 42 män som skulle gå ed för var part) fick häradsnämnden avgöra i målet. Skulle nämnden frikänna den svarande var den dock tvungen att peka ut vem den verkliga mördaren var. Om den kårande inte var nöjd med att den svarande hade dömts fredlös i tingslaget kunde han fara till Ljonga ting för att där få det utdömt att den svarande skulle vara fredlös i hela lagsagan. Först var det dock nödvändigt att den svarande hade blivit dömd vid det lokala tinget.¹⁵

Alternativet till edgärdsmanprocessen var nämndeprocessen. Här var det en nämnd av tolv utsedda män som avgjorde i målet. De tvistande själva fick inte sitta med i nämnden, och inte heller deras släktingar eller andra som var partiska för de tvistande. Nämnden kunde fungera som det är beskrivet här ovan angående dråpmål, dvs som ett medel att avgöra mellan motstridiga eder. Vid speciella former av rättegångar, så kallade konungs-, biskops- och fjärdingsräfster, användes alltid nämndeprocessen och då fungerade den ofta självständigt utan att den föregicks av en edgärdsmanprocess. De sammankallades när den högste ansvarige för de olika räfsterna, dvs kungen, biskopen och kungens åklagare, ville så eller vart tredje år. Det var vissa speciella fall som kom upp inför de här räfsternas nämnder, vilket kommer att diskuteras här nedan.¹⁶

3 Den svarandes bevisbördan enligt statistiskt material

Tabell 1. Fördelning av bevisbördan och avgöranden i mål i ÖgL. Absoluta tal (—) och procentuell andel.

Balk ¹⁷	Svarande	Kärande	Nämnd	Tredje man	Totalt
Kk	(13) 39%	(5) 17%	(13/18) 43/60%	(1) 3%	(33)
E	(7/12) 23/40%	(5) 14%	(2) 6%	(5) 21%	(24)
D	(28) 80%	(5) 13%	(7/8) 18/20%	(3) 8%	(40)
V	(50/53) 74/78%	(12) 18%	(4/7) 6/10%	(1) 1%	(72)
G	(8) 80%	(2) 20%			(10)
Ä	(14) 58%	(5) 21%			(24)
J	(24/25) 60/63%	(5) 13%	(7/8) 18/20%	(3) 8%	(40)
Km	(17) 63%	(8) 30%	(1) 4%	(1) 4%	(27)
B	(51) 71%	(11) 15%	(9) 13%	(1) 1%	(72)
Totalt	(212/221) 63/65%	(53) 16%	(55/64) 16/19%	(11) 3%	(339)

Källa: Östgötalagen (Holmbäck - Wessén). Om de dubbla värdena för den svarande och nämnden i E, V och J se nedan!

Jag kommer att utgå från den svarande¹⁸ i min redovisning och tolkning av det statistiska materialet. Det var den svarande som stod för den huvudsakliga delen av bevisbördan i ÖgL och det gör denna personen intressant eftersom det är ett rättegångsförfarande som skiljer sig helt från det vi är vana vid i vår tid. Den svarande visar också ett tydligt samband med flera av de andra aktörerna, vilket gör det lämpligt att utgå från denne i redovisningen. Jag har valt att dela in balkarna i tre grupper efter hur stor del av bevisbördan som den svarande står för.

Den första gruppen utgörs av Kyrkobalken (Kk) och Edsöresbalken (E). Här ligger den svarandes bevisbördan långt under svarandes medelvärde för hela lagen. Det sammanfaller med att nämndens andel av avgöranden i målen ökar kraftigt i de här balkarna. I Kyrkobalken och Edsöresbalken är det nämnden som beslutar i den övervägande delen av fallen.

I Edsöresbalken rör sig lagbestämmelserna främst om edsöresbrott. Det var brott som betraktades som ovanligt grova och som därför straffades hårt. Ordet edsöre betyder edsvärande. Kungen och stormännen skall ha svurit en ed att bekämpa just dessa brott och därav namnet.¹⁹ Brotten var vad vi främst brukar beteckna som fridsbrott: hemfrid, tingsfrid, kyrkofrid och kvinnofrid. Även andra saker som hämnd efter att målet har blivit förlit och stympning av händer och fötter räknades som edsöresbrott. Straffet för dessa brott var förlust av allt lösöre samt biltoghet, dvs fredlöshet i hela riket. Trots att ÖgL bara var giltig i en del av Sverige fick straffet sålunda konsekvenser i hela landet. En kvinna, en omyndig och en träl kunde inte dömas för edsöresbrott. För en träl motiverades det med att om en träl kunde bli biltog skulle han gärna bryta edsöret för att kunna lämna landet och träldomen. Alla edsöresbrott skulle dömas av konungens råfst, vilket innebar en nämndeprocess. Det förklarar varför nämnden är överrepresenterad i Edsöresbalken jämfört med medelvärdet för nämnden i hela lagen. Det innebär också att alla de fall där svarande och käreande hade bevisbörda inte var edsöresbrott, även om de återfinns i balken för sådana brott. Om en man friades från att ha brutit edsöret kunde han fortfarande fällas för dådet som sådant, enligt reglerna för våldsbrott i de andra balkarna.²⁰

Även Kyrkobalken utgörs av speciella fall som kan förklara varför nämnden är överrepresenterad och den svarande är underrepresenterad här. Lagarna i balken behandlar bestämmelserna för kyrkan i samhället och reglerar vilka områden som kyrkans män skall ha inflytande över. Det inflytandet befästes i biskopsnämndens rätt att döma i vissa mål och därför förekommer nämndeprocessen flitigt i den här balken. Brotten som skulle ställas inför biskopens nämnd var främst vad man kan kalla ”moraliska” förbrytelser, vilka räknades till kyrkans sfär. Det rörde sig exempelvis om hor, mened, falskt vittne och slagsmål på helgdag. Biskopsnämnden avgör också edernas giltighet i jordatvister, manhelgdsfall, tjuvnad och rån. Nämnden skulle sammanträda när biskopen lät sammankalla den och det var prästen som utsåg männen som skulle sitta med. Likt alla andra nämnder skulle nämndemännen godkännas av de tvistande. Nämndens jurisdiktion sträckte sig troligtvis över en socken.²¹

De här balkarna visar sålunda att när nämndens befogenheter ökar, så minskar den svarandes möjlighet att fria sig genom ed. Ett liknande samband mellan den kärandes bevisbörda och nämndeprocessen kan man inte finna i ÖgL. I Kyrkobalken kan man förvisso se att den kärandes bevisbörda är obefintlig samtidigt som nämnden har ökat sina befogenheter. Så är dock inte fallet i Edsöresbalken där den kärandes bevisbörda är helt i linje med genomsnittet för denne i hela lagen, trots att nämndens andel är hög. Det går alltså inte att se något enhetligt samband mellan nämnden och den kärandes bevisbörda. Det tycks bara vara den svarandes bevisbörda som har ett samband med hur stor andel av fallen som avgörs av nämnden.

Grupp nummer två som kan urskiljas beträffande den svarandes bevisbörda omfattar Dråpsbalken (D), Vådamålsbalken (V) och Giftermålsbalken (G). Här ligger den svarandes andel av bevisbördan betydligt över genomsnittet i lagen. Giftermålsbalken, jämte Dråpsbalken, har det högsta värdet för svarandes bevisbörda i ÖgL. Giftermålsbalken är också den balk som har det minsta antalet rättsmål beskrivna. Det är endast tio situationer som omnämns och det är alltför få fall för att kunna ge ett säkert statistiskt underlag. Vad som bör noteras är att det i Giftermålsbalken endast förekommer edgärdsprocesser där den svarande eller den käre har bevisbörda. Nämndeprocessen har ingen del i rättssystemet här. Giftermålsbalken skiljer sig tematiskt från de båda övriga balkarna i den här gruppen. I denna finns reglerna kring giftermål och gåvor som skall skiftas vid bröllopet. Det mesta rör sig om hur människorna skulle gå till väga inför ett bröllop och det är därför det finns så få rättskonflikter beskrivna i balken.

De båda övriga balkarna, Dråpsbalken och Vådamålsbalken, står för en helt annan brottskategori. Där är det nämligen våldsbrott som är det centrala, vare sig de skedde av vilja eller våda. Under medeltiden gjorde människorna åtskillnad mellan dråp och mord, men inte på samma sätt som vi gör i dagens samhälle. Dråp kunde mycket väl vara planerat, men till skillnad från mord skedde det inte i lönn. Det finns flera tecken på att medeltidens hederskodex förkastade försök till att dölja ett brott. Om det fanns vittnen till mord, dvs när någon dödade en annan och sedan försökte gömma kroppen, då var straffet stegling för en man och stening för en kvinna. Dråp däremot straffades med fredlöshet och förlust av lösegendom. Likaså var straffet hårdare om man dödade någon annans djur och gömde kroppen, än om man lät djuret ligga där det dödades. Även när det gällde tjuvnad och rån gällde samma sak. Det förra straffades med hängning, medan det senare straffades med pengaböter.²²

De våldsbrottsmål som inte rör dråp, mord eller edsöresbrott finns samlade i Vådamålsbalken. I de första flockarna i balken tas just vådamålen upp, som har givit namn åt balken, men sedan följer en mängd andra brott som rån, trolldom och tjuvnad. Vådamålen handlar om situationer där någon dödar eller skadar någon annan genom en olyckshändelse. I de här fallen betalades böter endast till den käre. I vanliga fall hade även kungen och häradet eller häradshövdingen del i böterna. I vådamål däremot, blev dessa utan bötesandel. Det medförde att det krävdes en hårdare bevisning i de här fallen. För att visa att en skada hade skett av våda var både den svarande och den käre tvungna att gå med i eden och den skulle utföras i närvaro av kungens åklagare. Målsägaren skulle sålunda också ställa sig bakom den svarandes påstående att det var en olyckshändelse för att det skulle kunna betraktas som vådaverk. Det försvarade onekligen saken för den svarande. Anledningen borde vara just det faktum att kungen och häradet gick miste om böter i de här fallen om det klassades som vådaverk. Om däremot eden för vådaverk misslyckades dömdes det som dråp eller sårsmål och då var det åter-

igen tredelade böter det handlade om, vilket låg i kungen och häradets ekonomiska intresse.²³

Även i den här andra gruppen av balkar, kan man se att samband mellan den svarandes bevisbörda och nämndens andel av avgöranden i målen. I Kyrkobalken och Edsöresbalken var nämnden överrepresenterad och det innebar en minskning av den svarandes bevisbörda. I Dråpsbalken, Vådamsbalken och Giftermålsbalken är förhållandet det omvända. Här hade den svarande den största bevisbördan, medan nämnden bara berördes i en liten del av fallen. Det kan förefalla konstigt för oss att det var just vid våldsbrott som den svarandes möjligheter att fria sig med ed var som störst. För oss skulle det kanske vara naturligare att det var en bestämd nämnd som avgjorde målet, eftersom det borde ha varit något som låg i hela samhällets intresse att en våldman straffades. Nu var det dock inte så att den svarande automatiskt frikändes från ett våldsbrott genom att gå en ed på att han var oskyldig. Ofta var det så vid de svåra brotten att även den kårande skulle föra fram vittnen och gå ed på sina anklagelser. Det innebar att när den kårande också klarade sina eder, så räckte inte den svarandes ed till för att frikänna denne. I de fall då ed stod mot ed på det här sättet fick nämnden avgöra vem av dem som hade rätt. Att den svarandes bevisbörda var stor i våldsbrottsmål innebar inte att det var enkelt för honom att klara sig undan genom en ed, men det gav honom större möjlighet att påverka rättegången än om det hade rört sig om en ren nämndeprocess.²⁴

En möjlig förklaring till varför just våldsbrott avgjordes genom främst edgårdprocesser kan finnas i de antydningar om släkthämnder som finns omnämnda vid sådana mål. Det var tillåtet för arvingarna till den dräpte att döda dråparen om denne fortfarande befann sig på brottsplatsen. Det medföljde inget straff för arvingen, den andre som dräpte. Den förste dråparens släkt fick däremot böta både till kung och härad, samt försoningsbot. Försoningsboten betalades ut till den dräptes släkt. Det finns detaljerade beskrivningar hur stor del av boten de olika släktingarna skulle betala och likaså vem som skulle få vad i den slakten som tog emot böterna. Om inte försoningsboten betalades ut skulle de som hade rätt till den försöka tillskaffa sig den genom hämnd och inte genom stämning.²⁵

Enligt den traditionella tolkningsmodellen där man har velat söka spår efter äldre tider i lagen, har man sett det här som kvarlevor från ett gammalt rättssystem där ätterna skapade rättsskyddet för individerna inom de egna leden. Det skulle återspegla ett förkristet bruk där konflikter löstes genom blodshämnd mellan de berörda ätterna. Situationer i lagen som betonar ättens betydelse skulle sålunda vara en gammal kvarleva från en tid innan kyrkan fick något inflytande i landet och skulle därigenom kunna lämna information om en tidsperiod som ligger flera hundra år före tiden för lagens nedtecknande.²⁶

Elsa Sjöholm däremot vänder sig helt mot den tolkningen. Hon menar att vi inte kan hitta något förkristet arv i våra landskapslagar. Allting i dem går tillbaka till de mosaiska och kontinentala europeiska lagarna. Släktens rätt till hämnd låg

helt i linje med Mose lag i bibeln och ättens försoningsbot återfinns även i kontinentala lagar. Förekomsten av regler kring ättens förpliktelser tyder inte på förkristna traditioner enligt Sjöholm, utan de var en del av det lagbruk som kyrkan förde med sig.²⁷

Hur man än vill tidsbestämma lagparagraferna om hämnd och försoningsbot, så går det inte att komma ifrån att reglerna visar på att en del våldsbrott betraktades som en angelägenhet för släkten. Troligtvis är det därför som edgärdsprocesserna var det vanliga sättet att lösa denna typ av konflikter. Det går nämligen att se en ökning av edgärdsprocesserna i de balkar som berör släkten om man jämför med de andra balkarna. Balkarna som tar upp släktens intresseområden är Dråpsbalken, vars beröringspunkter med släkten genom hämndrättigheterna och försoningsboten jag just har nämnt, Giftermålsbalken, som tar upp giftermål och Ärvdabalken (Ä), vilken naturligtvis berör släktens intressen i arvslagarna. Vådamálsbalken är svårare att föra till den gruppen, eftersom det inte finns några direkta omnämmanden av släkten i dess regler, men med tanke på brottsskarakters likhet med brotten i Dråpsbalken skulle det inte vara omöjligt att tänka sig att släkten även här kan ha haft hämnd- och botförpliktelser i ett tidigare skede. Ett flertal av målen i Vådamálsbalken hade 40-markersbot och det är troligt att släkten berördes i allra högsta grad när det gällde att få i hop tillräckligt med pengar för att betala böterna.²⁸ I de här balkarna förekommer nämnden endast i liten utsträckning, medan svarandes bevisbörda ligger över genomsnittet i alla balkar utom Ärvdabalken. Det förefaller som om de konflikter vilka berörde släktens angelägenheter helst löstes med eder, vilket innebar att parterna själva hade större möjligheter att påverka utgången i målet.

Ärvdabalken tillhör egentligen, tillsammans med Jordabalken (J), Köpamålsbalken (Km) och Byggningsbalken (B) den tredje gruppen för den svarandes bevisbörda. I de här balkarna ligger den svarandes andel av bevisbördan nära genomsnittet för hela lagen. I Ärvdabalken ligger andelen lite lågt och i Byggningsbalken ligger den lite högt, men avvikelserna från medelvärdet är ändå marginella. Jag har betonat hur de rättstvister som berörde släkten företrädesvis löstes genom den svarandes edgång och att nämndens andel av avgöranden är liten i de fallen. Ärvdabalkens regler tar också upp släktens intresse, men ändå är den svarandes bevisbörda liten i den här balken. Minskningen av den svarandes bevisbörda beror dock inte på att nämnden har fått ökade befogenheter. Lika som i Giftermålsbalken förekommer ingen nämndeprocess alls här. Däremot står tredje man för avgörandet i en ovanligt stor del av målen i Ärvdabalken. Det är en variant av edgärdsprocessen där en tredje person, vilken av olika anledningar anses vara relevant i tvisten, avgör genom ed till den ene eller den andres fördel i målet. Principen är den samma i Ärvdabalken som i de tre andra balkarna där släktens intresse står i centrum, nämligen att nämnden inte hade något större inflytande över tvister som berörde släkten, utan att det var edgärdsprocessen som användes.

Tredje mans befogenhet och funktion i Ärvdabalken är dock mycket speciell. Var det flera personer i samma familj som dog i någon form av olycka, var det viktigt att fastställa i vilken ordning de dog, eftersom det påverkade arvsföljden. Om modern dog i barnsäng först och barnet dog efter henne, då ärvde barnet modern och fädernesläktingarna ärvde barnet. Dog de däremot i omvänd ordning, så ärvde modern sitt barn och moderns arvingar ärvde henne. Dödsföljden var alltså viktig att fastställa. Det var viktigt så till den grad att till och med kvinnor och trälrar fick svära ed på ordningsföljden av dödsfallen och därmed stå för avgörandet i målet, vilket är det enda stället i hela lagen där dessa personer fick vara aktiva deltagare i rättsammanhang. Det var dock inte bara vid barnafödslar som kvinnor och trälrar fick avgöra ordningen för dödsfallen, utan även vid bränder och drunkningsolyckor. Det var alltså inte så att det var vid speciella ”kvinnosituationer” där kvinnor hade rätt att gå ed, utan det rörde alla situationer där dödsordningen var tvungen att undersökas. Den svarandes möjlighet till bevisning, vilket var det vanliga när det gällde släktens intresse, fick träda tillbaka för tredje mans avgörande ed.²⁹

Nästa balk är Jordabalken och även här ligger den relativa andelen för den svarandes bevisning något under genomsnittet i lagen. Samtidigt är nämndens andel något större än vad som kunde vara väntat. Den ligger i och för sig precis kring genomsnittet för nämnden i hela lagen, men eftersom det absoluta antalet fall för nämnden bara är mellan 55 och 64 fall innebär ökningen av nämndens andel i Kyrkobalken och Edsöresbalken en markant höjning för hela genomsnittet. Medelvärdet för nämnden i hela lagen kan lätt bli missvisande på grund av det. Om man däremot tittar på hur hög andel nämnden har i de andra balkarna, ser man att den ligger relativt högt i Jordabalken. Jordatvister, vilket är huvudtemat i balken, behandlades på ett särskilt sätt. De fick inte föras till landstinget, Ljonga ting, och tvisterna var tvungna att lösas inom ett år.³⁰ Det vanliga stämningförfarandet med flera olika ting och femter var väldigt tidskrävande, och det ville man komma ifrån här. Det var viktigt att jorden kunde brukas som vanligt och då var det nödvändigt att konflikten inte pågick för länge. Sådana situationer kunde påskyndas genom att nämnden fick avgöra i stället. Om personen som köparen hade fått jorden av inte infann sig vid tinget inom ett år för att ge hemul för jorden, hamnade målet inför konungens råfst där häradsnämnden stod för avgörandet.³¹ Alla jordatvister kunde hamna inför konungens råfst, vilket tyder på att kungen ville ha kontroll över marken och vem den tillhörde. Det förklarar varför nämndens andel var ovanligt stor i Jordabalken, då alla fall inför konungens råfst dömdes av nämnden.³²

Det kan tyckas konstigt att jordatvister, vilket måste ha berört släkten i högsta grad, skulle dömas just inför nämnden. Att släkten var knuten till jorden kan man utläsa av kravet att den jord som skulle säljas först skulle erbjudas till släkten. Det var bara om släkten avstod från att köpa den, som jorden fick bjudas ut till öppen

försäljning.³³ Jordan var dock inte bara av intresse för släkten, utan hela byn var beroende av att alla ägandeförhållanden i samhället var klara. Jordbruket krävde samarbete mellan de inblandade i den lilla byn. Det fanns speciella regler för hur man skulle sätta upp gärdsgårdar för att inte djuren skulle kunna ödelägga åkermarken. Likaså var det viktigt att alla bärgade sina grödor vid samma tid så att djuren sedan kunde släppas på bete.³⁴ Om det inte stod klart vem som var ansvarig för marken kunde det lätt bli svårigheter i byn och därför var det viktigt att alla sådana tvister löstes snabbt och smidigt. Även om det kan tyckas att jordatvister låg inom släktens intresseområde, så var det av ännu större vikt för samhället som helhet att konflikten fick ett snabbt slut. Det kan förklara varför den svarande ed har fått träda tillbaka för nämndeprocessen i Jordabalken.

Köpmålabalken är tematiskt lik Jordabalken, men medan den senare är inriktad på köp av jord så tar Köpmålabalken upp köp av löseghedom. Rättegångssystemen skiljer sig åt en del mellan de två balkarna. Nämnden spelar endast en obetydlig roll i Köpmålabalken och den svarandes andel är precis som genomsnittet för lagen. Däremot står den kärende för en betydligt större del av bevisningen än i övriga balkar. Främst beror den ökningen på att i de fall där den svarande misslyckades med sin försvarsed, krävdes det dessutom att den kärende gick ed på att varan var stulen från honom för att han skulle få den tillbaka. I andra fall var det ofta så att det räckte med att den svarande inte klarade sin ed för att den kärende skulle vinna målet. Det här måste ha gjort det svårare för den kärende att vinna. Det var dock endast en liten ed han skulle gå, tre män med sig själv inräknad, vilket kan betyda att det mest var en rutinmässig ed som inte var särskilt krävande för den kärende.

Det finns en situation i Köpmålabalken där den kärende skulle stå för bevisningen, vilket i motsvarande situation i Jordabalken dömdes av nämnden. Om säljaren inte infann för att skydda köparens (den svarandes) rätt då avgjorde nämnden i Jordabalken, medan samma situation i Köpmålabalken ledde till att den kärende genom sin ed att det var stulet från honom vann rätten till varan. Det här är det enda tecken på att den käreandes bevisbörda har ett samband med nämndens andel av avgöranden. En utebliven ed från den svarandes sida fick i det här fallet i Köpmålabalken samma effekt som en misslyckad ed.³⁵

I övrigt kan man säga att Köpmålabalken följer det vanliga sambandet mellan den svarande och nämnden ganska nära. Den svarande står för en relativt stor del av bevisningen, medan nämndens andel är låg. Den käreandes stora andel består främst av ett nytt tillvägagångssätt i rättegången där det inte räckte med att den svarande misslyckades med sin ed för att den kärende skulle vinna sin rätt. Ökningen beror alltså inte på att denne har tagit över det vanliga bevisningsansvaret från den svarande eller nämnden. Eftersom rättstvister i Köpmålabalken främst berör individens intresse och inte samhället i stort, så är det naturligt att kungens och häradets inflytande över rättegången är litet.

Byggningabalken berör mest konflikter som handlar om byns göromål: skiften av åkermark, skog och fiskevatten, brobyggen, skador av gröda och djur, etc. I Byggningabalken förekommer ytterligare en sorts nämnd, synenämnden. Den nämnden dömde i mål där det ofta var flera män i byn som tillsammans var käreande. Målen var av intresse för hela byns ordning och handlade ofta om var gränser skulle gå och vilken mark som skulle odlas eller inte. Genom att gå syn kunde nämnden avgöra vad som skulle göras. I Byggningabalken förekommer det bara två rättsfall där synenämnden har avgörandet. Däremot återfinns nämnden även vid situationer som inte är direkta konflikter, utan dess uppgift var också att ge tillstånd för t ex läggandet av en ny väg. Även i Rättegångsbalken förekommer synenämnder. Här har de fått namn efter just det som de har blivit utsedda att syna, gärdesnämnder och bronämnder. De rättstvister som tas upp i Byggningabalken är av blandad natur. Det finns de som berör den enskilde individen, men det är också många som är av intresse för hela bysamhället. Det är inte en typ av konflikter utan de varierar. Den helhet som man får när man studerar hela lagen, kan man se i liten skala i Byggningabalken. Därför blir det naturligt att statistiken över alla de olika aktörerna ligger nära genomsnittet för hela ÖgL.³⁶

4 Nämnden

Om man tittar allmänt på situationerna där nämnden stod för avgörandet, ser man att det ofta handlade om att avgöra stridiga eder mellan den svarande och den käreande. Nämnden kom alltså ofta in i slutskedet av rättegången när det vanliga tillvägagångssättet med eder inte klarade av att lösa konflikten. I vissa fall som med synenämnden eller då tre män stämmer en för tjuvnad, var det nämnden ensam som avgjorde utan att det förkom edgång först.³⁷ Nämnden som avgjorde i edsöresbrott dömde också utan att de tvistande hade genomfört någon edgång först. I de här situationerna kunde det bli så att nämnden endast hade hand om det första steget i rättegången. Om den svarande friades från misstankarna för edsöresbrottet kunde han fortfarande dömas för handlingen i sig, men under en annan brottsrubrik. Biskopsnämnden hade också funktionen som den som ensam avgjorde i mål då det rörde sig om moraliska brott, men även biskopsnämnden kunde komma in i slutskedet av rättegången och fälla de eder som hade genomförts. Det var bara ederna i vissa mål som biskopsnämnden hade möjlighet att fälla, men det rörde sig ofta om viktiga mål med höga böter.³⁸ Situationerna då nämnden stod för avgörandet varierade sålunda en hel del.

I Edsöresbalken, Vådamálsbalken och Jordabalken finns det dubbla värden för den svarande och nämnden. Det här var situationer där målet kunde avgöras antingen genom den svarandes ed eller genom nämndens dom. Ofta var det den käreande som avgjorde vilken rättsprocess som skulle användas. I två fall blev straffet betydligt hårdare om personen dömdes av nämnden än om den svarande fick gå ed och denna ed misslyckades. Det rörde sig om mord av den äkta maken eller

makan samt om den svarande anklagades för att ha mördat någon och sedan gömt kroppen. Om den vanliga edgårdprocessen användes blev böterna 40 marker för den svarande då denne inte klarade sin ed. Dömdes den svarande av nämnden var straffet stegling³⁹ för män och stening för kvinnor. Inför nämnden skulle det aningen föras fram säkra vittnen eller också skulle den svarande själv erkänna. Lagen föreskriver att tvång var tillåtet för att få fram en bekännelse, vilket borde betyda tortyr.⁴⁰

Det framgår klart att i de här fallen var den svarandes situation ytterst utsatt om han kom inför nämnden. Själv hade han ingen möjlighet att bestämma vilket rättegångssystem som skulle användas. Skillnaden i straffen antyder att nämnden tillskrevs en större auktoritet än edgårdprocessen eftersom den förra hade möjlighet att utdöma ett hårdare straff. Jag vill dock inte gå så långt som att påstå att det var för att nämndens utslag betraktades som så mycket mer sanningsenligt än ederna, utan det var snarare ett tecken på att nämnden hade stora maktbefogenheter.

I vissa situationer var det kungens åklagare som var den kärande i målet och då avgjorde han vilken rättsprocess som skulle användas. När vådamålseden skulle genomföras av den svarande och den kärande var åklagaren tvungen att närvara om eden skulle betraktas giltig. Om åklagaren hävdade att han inte hade fått bud om eden medan den svarande sade sig ha tillkallat åklagaren, fick åklagaren avgöra om den svarande skulle få gå ed till sitt försvar eller om nämnden skulle avgöra hur det förhöll sig. Det här var delvis en fråga om åklagaren hade skött sina åtagande som han skulle. Fälldes den svarande betraktades vådamålseden som ogiltig och det innebar att kungen och häradet kunde få ut böter, vilket de inte hade fått om det hela hade dömts som ett vådamål. Åklagaren hade alltså all anledning att se till att den svarande fälldes, genom att välja den process som var svårast för den svarande.⁴¹

Likaså avgjorde åklagaren vilken rättsprocess som skulle användas i sårsmål där den svarande var anklagad för att ha använt kniv. Om ett sår orsakades av ett knivstick höjdes böterna med 40 marker, vilket var kungens ensak. Även om den som hade fått såret sade att det inte hade skett med kniv, var den svarande tvungen att gå ed för att bli frikänd från anklagelsen. Den eden var dock lägre än den ed han skulle gå om den sårade anklagad honom för knivstick, 12 män i stället för 36 män. I stället för att låta den svarande gå den enklare eden kunde åklagaren välja att låta nämnden avgöra i målet. Allt det här tyder på att kungen ville ha kontroll över sina böter. De båda tvistande fick inte själva göra en överenskommelse som innebar att kungen gick miste om sina rättmätiga böter. Därför var den svarande tvungen att gå ed även då den sårade stod på dennes sida. Att dessutom låta kungens åklagare välja en nämndeprocess i stället om han så önskade, ökade kontrollen ytterligare.⁴² Nämndeprocessen måste ha inneburit en ökade svårighet för den svarande jämfört med möjligheten att själv gå en ed, åtminstone i de situationer då eden inte krävde så många män.

Om det nu var så att nämndeprocessen för det mesta var att föredra för den käre eller åklagaren, då kan man undra varför det fanns ett alternativ i de här fallen. Troligtvis var det för att slippa invänta nämndens sammankomster. Flera av fallen skulle dömas inför konungens råfst och eftersom det kunde gå långt mellan gångerna då den fördes samman, kunde edgärdsprocessen vara ett snabbare alternativ för den käre att vinna sin rätt.

Det finns dock ett fall där fördelen med en nämndeprocess låg på svarandens sida. Om en mor blev anklagad av makens släkt för att ha legat ihjäl sitt barn med vilja, kunde hon dömas inför nämnd om hennes släktingar var för fattiga att gå eden på 36 män för att fria henne. Här finns en tydlig antydning att förmågan att hitta edgärdsmän som var villiga att svära till ens fördel förmodligen hängde ihop med familjens rikedom och status. I vanliga fall skulle kvinnan ha dömts eftersom hennes släktingar inte klarade eden, men i stället kunde hon få en chans att frikännas av nämnden. Varför det gjordes ett undantag i just den här situationen har jag inte funnit någon förklaring till.⁴³

Det finns en flock till i Edsöresbalken som skulle kunna tolkas i samma riktning, dvs att nämndeprocessen kunde komma in och hjälpa den svarande i en situation där denne inte kunde gå sin ed. Det rör sig om dråp. Där var det normalt så att den svarande skulle värja sig med ed och misslyckades han med det då dömdes han enligt reglerna i Dråpsbalken. Bestämmelsen i Edsöresbalken gör dock ett avsteg härifrån genom att låta nämnden avgöra om den svarande inte orkar sin ed. Denna lagparagraf kan emellertid vara en felskrivning, den kan syfta på reglerna i Dråpsbalken, där den svarande automatiskt fällades om han inte klarade eden. Eftersom det trots allt förekommer ett fall där en nämndeprocess kunde träda in till den svarandes fördel i ÖGL, är det dock ingen omöjlighet att även den här lagparagrafen verkligen var giltig i den utformningen den är nedtecknad. Det betyder att det kunde finnas ett alternativ för den svarande i dråptvister, även när han inte kunde gå sin ed. Med en lite reservation har jag valt att räkna med fallet i statistiken som en situation där det fanns två alternativa rättsprocesser.⁴⁴

5 Tredje man

Om vi så tittar på tredje mans roll i rättegången, ser man att det förekommer endast i elva sådana fall i hela lagen. I alla situationer utom två rör det sig om konflikter vid köp/gåvor och arv. Dennes roll vid arvtvister har jag redan diskuterat. När det gäller köp/gåvor var det ofta säljaren/givaren som avgjorde till vem av de tvistande som han hade sålt/givit det omtvistad. Det kunde också vara frågan om att stadsfästarna för pantsättningen fick avgöra vilken dag betalningen skulle ske.⁴⁵ I den ena av de två situationerna som inte handlade om köp och gåvor var det köpvittnena som avgjorde om det var den svarande eller den käre som skulle stå för bevisningen. Tredje mans uppgift här var alltså inte att avgöra målet, utan att bestämma hur rättegången skulle skötas.⁴⁶

Det är tveksamt om den andra situationen verkligen kan betraktas som en konflikt. När en by skulle läggas i skifte, skulle de män om bodde i utkanten gå ed på var de yttre bygränserna gick. Eden innebar att jordägarna där var tvungna att lämna ut jorden för att skiftas, utan att någon hade någon möjlighet att sätta sig emot männens ed. Det kunde innebära att det uppstod en konflikt, men det är lite osäkert om konflikten verkligen var ett faktum när eden genomfördes. Jag har valt att räkna med fallet i statistiken, eftersom det trots allt förefaller som om någon form av konflikt kan ha legat i botten, t ex med trilskandes jordägare.⁴⁷

Med den här beskrivningen av tredje mans uppgift i rättegången är det lätt att förstå varför det inte förekommer några sådana fall i Edsöresbalken, Dråpsbalken och Vådåmålensbalken. De balkarna behandlar våldsbrott, medan majoriteten av tredje mans fall rör sig om handel och gåvor, där den som sålde eller gav bort något av naturliga skäl ansågs besitta det avgörande beviset i målet. Om man jämför förekomsten av tredje man i rättegången med den svarandes andel av bevisbördan, kan man se en antydning till att de kompletterar varandra. När den svarandes andel minskar lite, ökar tredje mannen sin andel.

6 Den kärende

Den kärende har knappt nämnts hittills i den här genomgången av det enkla skälet att det inte går att se något samband mellan den kärende och de övriga aktörerna på samma sätt som de andra tycks påverka varandra. Fördelningen av den käreandes bevisbördan är väldigt jämn. I alla balkar utom två ligger andelen kring det totala genomsnittet. I Köpmålabalken, vilket redan har diskuterats, är den käreandes andel betydligt högre än medelvärdet, medan den kärende i Kyrkobalken är helt utesluten från bevisningen.

Vid uppenbara brott där den svarande togs på bar gärning var det vanligt att den kärende stod för bevisbördan. Vittnen fördes fram och den svarande hade ingen möjlighet att gå ed mot vittnenas ord. Det var främst de brott vilka betraktades som synnerligen svåra som behandlades på det här sättet. Där var behovet stort av att snabbt fälla en skyldig och eftersom det fanns vittne till brottet ville man inte ge den svarande någon möjlighet att fria sig genom ed. Brotten rörde mordbrand, landsförräderi, trolldom, rån och tjuvnad. Om det däremot inte fanns några vittnen till brottet, då förde inte den kärende fram några vittnen, utan den svarande fick fria sig från anklagelserna genom ed. Straffet var ofta lägre om den svarande inte togs på bar gärning i de här fallen. Det var dock inte enbart vid svåra brott som den kärende förde fram vittnen, utan det förekom även vid ett antal mindre brott med låga böter och den svarande stod även där utan möjlighet att försvara sig med ed. Det rörde sig om djur som dödats under vissa omständigheter. Tydligt var djuren så viktiga för bönderna att den kärende ensam fick stå för bevisningen med endast några vittnen.⁴⁸

I dråp- och såramål skulle den kärende också föra fram vittnen. Det rörde sig

troligtvis inte om människor som hade sett händelsen i fråga, utan de var personer som vittnade om att brottet var riktigt kungjort för vittnen, att den svarande var riktigt stämd och att han var skyldig till brottet. Hur dessa vittnen visste att svarande var skyldig framgår inte, men det finns inget i texten som antyder att de skulle ha sett honom utföra dådet. Mot den kärandes vittnen i de här fallen fick den svarande föra fram sina vittnen på att han var oskyldig. Bådas vittneseder skulle sedan bekräftas av nya eder. Här förelåg alltså inget uppenbart brott där den svarande var tagen på bar gärning. Det var dock grova brott och på det här sättet försvårades den svarandes möjligheter att frikännas. Det räckte inte att den svarande klarade sin egen ed för att frias. Då ed stod mot ed var det alltid nämnden som hade det slutliga avgörandet.

Den kärande kunde i sårsmål välja att inte föra fram vittnen, utan låta den svarande ensam stå för bevisningen. I den situationen krävdes det en mindre ed av den svarande för att bli frikänd än om den kärande hade fört fram vittnen. Misslyckades den svarandes ed i ett sådant fall, så fick den kärande lägre böter än vad han hade fått om han hade fört fram vittnen. Det berodde på att den kärande inte hade ansträngt sig fullt ut för att få en fällande dom. På det sättet kunde han även ha äventyrat kungen och häradets del i böterna. Genom att göra det mer fördelaktigt för den kärande att föra fram vittnen var det större chans att den kärande verkligen använde sig av det tillvägagångssättet vid rättegången. Fällades den svarande trots den lättare rättegången var kungen och häradets böter lika höga som normalt.⁴⁹

De ovanstående fallen är de som främst brukar framhållas för att exemplifiera situationerna då den kärande stod för bevisbördan.⁵⁰ Det finns dock ett flertal andra situationer då den kärande skulle framföra sina krav med eder. Vid tvister som rörde marken och var råmärkena skulle gå fick både den svarande och den kärande gå ed på sin rätt. Klarade båda sin eder var det nämnden som avgjorde mellan de båda enligt det vanliga förfarandet vid motstridiga eder.⁵¹ När det gällde att visa sin rätt till böter eller återgåldandet av köpsumman, var det den kärande som förde fram sina krav genom edgång. Den svarande kunde inte försvara sig mot den eden, utan den kärande stod ensam för avgörandet. Däremot var det den svarande som gick ed på att böterna var fullt återgåldade och där hade inte den kärande någon möjlighet att påverka situationen.⁵² Andra fall där det var den kärande som stod för bevisningen var då en träl skulle friköpas. Släktingarna till honom var tvungna att visa att han verkligen tillhörde ätten och att de löste honom med släktens egendom till att bli en fri man. Då man måste förutsätta att det var släkten som besatt kunskapen om de egna släktförhållandena är det naturligt att det var de som hade bevisningsbördan här. Den svarande skulle inte få någon möjlighet att tränga sig emellan släktens rättigheter genom att förkasta trälens släktskap med en försvarsed.⁵³

Några intressanta situationer där den kärande stod för bevisbördan var där en

kvinnas heder i förlängningen stod på spel. Den käre skulle genom ed bevisa att kvinnans barn hade tillblivit under trolovningen. Därmed fick barnet rätt till arv efter fadern. Likaså var det den käre som skulle bevisa att ett par hade varit gifta om en av parterna hade dött. Även här var huvudfrågan arv, men genom bevisningen framgick det också att kvinnan inte hade varit lössläppt och skaffat sig barn eller levt med en man utan att ha varit lagligt bunden till honom. Det finns även en situation i Ärvdabalken där kvinnans släkt genom ed skulle styrka att hennes barn hade avlats under våldtäkt och därmed hade rätt till arv likt ett äkta barn. Här nämns ingenting om att våldtäkt var ett edsöresbrott som skulle ställas inför konungens råfst. Det står heller ingenting om biltoghet eller förlust av egendom, utan våldtäkten framställs som ett 40-markersmål. Enligt den här flocken verkar det som om en man kunde utpekas som skyldig till våldtäkt utan att ha rätt att föra fram någon egen bevisning. Utpekandet innebar dock inte att han dömdes för brottet, utan enbart att barnet fick rätt till sitt arv.⁵⁴

Det är alltså inte så enkelt att man kan säga att den käre främst stod för bevisbördan i uppenbara situationer och vid grova våldsbrott som var riktigt kungjorda. Den käre del av bevisbördan var betydligt mer skiftande än så, även om de viktigaste fallen borde ha varit just de uppenbara situationerna och våldsbrotten. Den svarande straffades hårt med böter, fredlöshet eller till och med dödsstraff i sådana fall. I de övriga situationerna gällde det främst för den käre att få rätt till det omtvistade. Det var sällan böter utdömdes mot den svarande i sådana rättsfall, även om det förekom ibland.⁵⁵

7 Jämförelse med rättegångsbalken samt undantag från ordinarie rättegångssystem

I Rättegångsbalken (R) finns reglerna för hur rättegången skulle gå till. Det mesta stämmer väl överens med den bild av rättegången som visar sig i de andra balkarna, men det finns vissa situationer omnämnda i Rättegångsbalken som inte förekommer i övriga delar av lagen.

Fjärdingsnämnden återfinns bara i Rättegångsbalken, men den borde ha fyllt en viktig funktion i en stor del av rättsmålen i ÖgL. Nämndens intresseområde sträckte sig över ett fjärdedels härad och dess uppgift var att påskynda en lösning för tremarkersmål som drog ut på tiden. Det vanliga tillvägagångssättet har jag redogjort för, där den käre stämmer till ting och femter och sedan till Ljonga ting. För att föra ett tremarkersmål där den svarande trilskades till sitt slut, krävdes det åtta stämningar till olika ting, varav två gånger till Ljonga ting. För att slippa den tidskrävande proceduren kunde den käre välja att föra fram målet inför fjärdingsnämnden. Förutsättningen för att nämnden skulle ta sig an målet var att det var lagligen stämt till de ordinarie tre första tingen, men att det inte hade blivit stämt till Ljonga ting. Vad nämnden sedan undersökte var inte om den svarande var oskyldig eller inte, utan om den käre hade stämt denne på ett riktigt sätt.

Hade den kårande gjort det dömdes den svarande för att inte ha bjudit rättmätiga böter till den kårande. Om det däremot visade sig att den kårandes stämning inte var riktig gjord, då blev denne fälld för olaga lagsökning. Fjärdingsnämnden kunde alltså bara ta sig an mål som redan var avgjorda, men där den svarande vägrade att se tingets dom som slutgiltig och därför inte hade betalat några böter.⁵⁶

Även om målet var lagligen vunnet och böterna fastställda, hade inte den kårande någon rätt att själv utkräva sina pengar om den svarande inte lämnade ut dem frivilligt. Han var tvungen att invänta konungens räfst. Vid räfstens dom hade nämnden rätt att åka till den svarandes hus och utmäta böterna. Eftersom det kunde gå tre år mellan gångerna då konungens räfst sammankallades, kunde den kårande få vänta länge på sin rätt. Den som själv försökte ta ut sina böter utan att invänta konungens räfst dömdes för rån. Enligt ÖgL infördes den här ordningen för att förhindra att de tvistande själva gjorde upp om böterna genom nåmtagande. Det lär ha varit brukligt i äldre tider och innebar att den kårande tog nåm, en slags pant, av den svarande som ersättning för de böter som inte hade utbetalats. Det kunde lätt leda till nya konflikter och hämndaktioner. Dessutom innebar det att kungen inte hade någon insikt i vad som hände och han kunde därmed gå miste om sin del av bötessumman.⁵⁷

När det gäller hur böterna skulle fördelas innehåller Rättegångsbalken delvis andra uppgifter om detta än de övriga balkarna. Det vanligaste förfarings sättet enligt de andra balkarna var att böterna tredelades, en tredjedel till kungen, en tredjedel till häradet och en tredjedel till den kårande. I den del av Småland där ÖgL var giltigt tycks detta ha stämt, men för Östergötland nämner Rättegångsbalken helt andra regler. Även här tredelades böterna men fördelningen såg annorlunda ut. Kungen tog en tredjedel också i Östergötland tillsammans med sin åklagare. Den andra tredjedelen gick till biskopen med sin åklagare och den sista tredjedelen delades i sin tur i tre delar, som gick till den kårande, lagmannen och häradshövdingen. Den kårande fick alltså bara en niondedel av böterna i Östergötland. Häradsmännen fick inga böter alls i Östergötland, men däremot så mycket som en tredjedel i Småland. I Östergötland hade biskopen tydligen större makt än i Småland, eftersom han lyckades få en stor del av böterna där, medan han i Småland inte hade någon del i böterna alls. Det är svårt att veta varför de andra balkarna enbart nämner en tredelning lik den som förkom i Småland. Det skulle kunna vara en äldre kvarleva, från en tid då fördelningen i Östergötland var den samma som i Småland. En annan möjlig förklaring kan vara att just de situationer där en sådan tredelning finns omnämnd skulle utgöra undantag från fördelningsreglerna i Rättegångsbalken, och att i de fallen skulle böterna fördelas på samma sätt även i Östergötland.⁵⁸ En annan sak angående böter som inte omnämns i de övriga balkarna är att om den svarande inte klarade sin försvarsed, fick han betala högre böter än om han hade erkänt sig skyldig med en gång. Att försvara sig med ed innebar alltså en risk för den svarande.⁵⁹

Om de tvistande inte infann sig när det är dags för edgång förlorade den part som uteblivit målet. Det gällde både för den som skulle avlägga eden och den som skulle ta emot den. För att inte förlora målet kunde de gå ed på att de hade lovligt förfall, vilket innebar att de var sjuka eller hade sjukt folk hemma eller att de följde spår efter ett djur. Den svarande fick bara föra fram ed om förfall två gånger. Den tredje gången fälldes han även om han inte hade försökt gå sin försvarsed. I tjuvnads mål var han dock tvungen att gå sin försvarsed första gången. Där hade han ingen möjlighet att föra fram någon ed för förfall.⁶⁰

Vissa eder hade den kärande rätt att efterskänka den svarande, vilket innebar att den svarande slapp gå eden mot att han betalade en bot till den kärande. Boten fick inte vara större än sju örar, annars var den svarande tvungen att ge kungen och häradet deras rättmätiga del av böterna också. I vilka mål det var tillåtet att efterskänka eder finns inte fastställt, men det bör ha rört sig om mindre fall där det var frågan om låga böter. Holmbäck-Wessén menar att de fallen troligtvis sammanfaller med de eder som en edgårdsman hade rätt att utträda ur innan den var svuren. Det bör ha varit den kärande som gav den svarande rätt att minska sin ed på det sättet. Det var dock inte tillåtet att göra så i mål med höga böter och stora eder.⁶¹

I ÖgL finns det även spår av en annan rättstradition som låg utanför tingets verksamhet. I stället för edgårdsmanna- eller nämndeprocesser fanns det fasta regler för hur man skulle lösa tvister. De reglerna hade inget med juridik att göra, utan var snarare av ceremoniell karaktär. Det finns bara två konkreta tvister beskrivna i lagen som löstes på det sättet och båda rör sig om fastställandet av gränsen mellan by och allmänning, på land eller i vatten.

Nu är det en by, byggd och gammal, by med högar från heden tid; den gränsar intill allmänning. Nu tvista de om gränsen. Då skall man stå på äldsta gränskant och ropa, då dagen är som dövast, mellan Botulfsmässan och midsommar; så långt skall byns ägor gå, som man kan höra ropet, i gräns med allmänning.⁶²

På det här sättet skulle man lösa en gränstvist mellan by och allmänning. På liknande sätt gjorde man om gränsen låg i vattnet. Då skulle man stå i en båt som hade den ena stammen i vassen och den andra på djupet, och sedan kasta ett båtshakeskaft över axeln. Gränsen skulle gå dit haken nådde. Det finns även andra situationer beskrivna av liknande ceremoniell karaktär, men där fungerar de inte som tvistlösare, utan de kommer in på ett annat stadium i en rättegång.⁶³

Per Nyström anser att det är de enda spåren som finns av de folkliga normföreställningarna. De visar på en religiös och magiskt inspirerad syn på lag och rätt som helt skilde sig från överklassens importerade rättssystem. Hos bönderna fanns ett utarbetat normsystem för hur man skulle handla i olika situationer och det hade inte något att göra med lagböckernas regler. Därför menar Nyström att man inte kan använda sig av det medeltida lagmaterialet för att skapa en bild av dåtidens människor levde.⁶⁴

Det är omöjligt att säga i hur hög grad Nyström har rätt i sin tolkning. Lagen

tar endast upp två konflikter som löstes på ett ceremoniellt vis, men det faktum att de finns nedtecknade i det skriftliga materialet gör det troligt att det förekom ett sådant tillvägagångssätt för att lösa tvister i samhället. Rättsprocesserna vid tinget kan dock inte helt ställas utanför den folkliga kulturen, åtminstone inte vid landskapslagarnas tid då det utgjorde en etablerad rättsordning. Man bör dock ha i åtanke att det kan ha funnits ett alternativt sätt att lösa konflikter. De här ceremoniella tvistlösningarna ligger dock utanför min sammanställning av ÖgL:s rättsegångssystem.

8 Fördelar och nackdelar med de olika rättsegångssystemen

När det förekommer så många olika tillvägagångssätt för att driva en rättsprocess, är det viktigt att försöka få en bild av vilka för- och nackdelar det fanns för aktörerna i de olika processformerna. Jag har valt att låta Elsa Sjöholms forskning ligga till grund för den här sammanställningen av de positiva och negativa aspekterna med de olika rättsegångssystemen. På många punkter ställer jag mig bakom hennes slutsatser i den frågan, men delvis är jag kritisk till hennes tolkningar.⁶⁵

Vi uppfattar det gärna som orättvist att den svarande stod för bevisbördan och var tvungen att visa att han var oskyldig. När vi gör det bedömer vi situationen utifrån hur vårt eget rättssystem ser ut, med en oberoende domstol och där domaren inte har något eget ekonomiskt intresse i att få den svarande dömd. Så såg det inte ut på medeltiden. Nämnden var ofta part i målet när det gällde böterna. I Småland fick häradet en tredjedel av böterna. Eftersom nämndemännen var just de fria män i häradet som skulle dela på den summan, låg det i deras intresse att få en fällande dom. I Östergötland fick häradshövdingen en niondedel av böterna och han var den som utsåg de män som skulle sitta med i nämnden. Kungen hade en tredjedel av böterna i hela lagsagan och när konungens räfst kallades samman var antingen kungen där personligen och övervakade det hela eller så var han representant där. De som hade del i böterna var ofta de som påverkade om det skulle bli en fällande dom eller inte och det kan knappast räknas som en rättvis rättsprocess.

I nämndeprocessen hade myndigheterna stor möjlighet att styra rättsegången åt det håll som passade dem bäst. Nämndemännens uppgift var att finna sanningen i målet, men det fanns inga regler för hur det skulle gå till. De kunde förmodligen styra vilka vittnen de ville fråga ut och vilka frågor de skulle ställa till dem för att få fram önskade svar. Jag har redan visat på att tortyr var tillåten i vissa situationer för att få fram en bekännelse hos den svarande. Även om den svarande skulle godkänna de män som utsågs till att sitta i nämnden, så hade han inte stora möjligheter att påverka deras dom. Det är lätt att föreställa sig att nämnden villigt ställde sig på den kändes sida och styrde rättsegången för att fälla den svarande. Där igenom fick de själva in en del pengar genom sin andel av bötessumman.

När den svarande i stället fick försvara sig genom edgång ökade hans möjlighe-

ter att påverka utgången i rättegången. Hans försvarsled bestod av män som han själv valde ut. Genom att välja vilka som skulle svära till hans försvar var det lättare för honom att föra fram bevisning som var till hans fördel. När nämnden valde vilka som skulle frågas ut för att finna sanningen kunde de välja att ignorera det som var till den svarandes fördel. I de fall då den svarande stod för bevisningen var det han själv som kontrollerade att de som var på hans sida fick göra sina röster hörda i rättegången.

Det fanns dock ett flertal sätt att göra det svårare för den svarande att fria sig genom edgång. Det enklaste sättet var att öka antalet edgårdsmän som krävdes för att bli friad. I ÖgL ser man tydligt hur antalet edgårdsmän ökar beroende på brottets svårighetsgrad. Det betyder att i den medeltida processen var sanningen något relativt. Det fanns inte ett sätt att bevisa sin oskuld som gällde för alla situationer, utan kraven för sanningsbevisen, dvs ederna, varierade beroende på målet. Ett annat sätt att försvara den svarandes bevisning var att låta edgårdsmännen svära på att den svarandes påstående var sant, och inte enbart nöja sig med en ed att edgårdsmännen inte visst något sannare än det den svarande sade. Det innebar en större förpliktelse för de som gick eden. När det gällde försvarsled för dråp krävdes den första varianten av ed enligt ÖgL, men hur det var generellt i lagen finns det inte uppgifter om.⁶⁶ Ytterligare ett sätt att försvara det för den svarande var att låta hans försvarsleds giltighet granskas av en nämnd. Biskopsnämnden hade möjlighet att fälla ederna i ett antal olika rättsfall. På så sätt fick biskopen ett stort inflytande över rättegången. Även han hade del i de böter som blev följden om nämnden dömde eden som misslyckad. Genom att låta den kårande föra fram sina anklagelser med ed blev det också svårare för den svarande att fria sig. Då räckte det inte med att han klarade sin försvarsled för att bli friad. Om den kårande klarade sin ed kom ed att stå mot ed och då var det nämnden som fick det slutliga avgörandet i målet. Det sistnämnda sättet att försvara den svarandes situation finns inte med i Sjöholms redogörelse, utan är ett exempel för att ytterligare belysa svårigheterna för den svarande.

Det fanns ännu ett sätt att försvara ederna för den svarande, men i det fallet gör Sjöholm och jag helt olika tolkningar av situationen. Rättegångsbalken föreskriver att vid alla två- och tretolftseder (dvs 24- och 36-mannaeder) skulle hälften av männen namnges av den svarande och det är allt som står.⁶⁷ Sjöholm tolkar det som om han bara utsåg hälften av männen själv och att andra hälften utsågs av någon annan än parten själv. Det skulle innebära att den svarande skulle gå sin försvarsled med personer som han själv inte hade valt, vilket onekligen försvarade hans situation. Jag däremot, anser inte att det är särskilt troligt att en så pass viktig regel enbart skulle vara indirekt formulerad, dvs att det var underförstått att den andra hälften av eden utsågs av någon annan än den svarande eftersom det bara står att han skulle utse den ena hälften. I stället vill jag ta fasta på ordet *namngivna* i texten. Jag finner det troligare att regeln syftar på att den svarande var tvungen att

namnge hälften av dem som skulle stå med i eden. Det var däri svårigheten låg. Det innebar troligtvis att den svarande redan vid tingen då eden utfästes skulle nämna 12 eller 18 män som var beredda att gå ed på hans oskuld. De övriga däremot behövde han inte namnge, utan de hade han tid på sig att finna tills det var dags att gå eden.

Att låta den kärende föra fram vittnen som bevis utan att ge den svarande möjligheter att försvara sig mot deras påståenden var också något som var till myndigheternas fördel. I vittnesmålen krävdes det ofta bara sex män och den kärende slapp då att försöka få ihop ett stort antal edgärdsmän som ville svära på dennes sida. Det gjorde det mycket lättare att få en fällande dom, vilket borde ha varit precis vad de bötesberättigade myndigheterna önskade.

Det här sättet att se på de medeltida rättsprocesserna strider till viss del mot den tidigare forskningen på området. Där har man velat se nämndeprocessen som en del i utvecklingen mot ett säkrare och mer rättvist rättssystem. Edgärdsmanprocessen medförde helt klart ett visst mått av osäkerhet genom att de män som gick med i ederna inte var direkta vittnen, utan de kunde välja att ställa sig bakom en av de båda tvistande av helt personliga skäl. I de situationer där samma fall kunde dömas inför en nämnd eller genom en edgärdsmanprocess, var straffen strängare om det kom inför nämnden än om den svarande fick möjlighet att försvara sig genom ed. Holmbäck-Wessén ser det som ett tecken på att nämndeprocessen måste ha varit ett säkrare sätt att finna sanningen i målet än genom edgångar. De diskuterar inte alls nämndemännens personliga intresse i att få fram en fällande dom, vilket alltså tyder på att nämndeprocessen varken var särskilt säker eller rättvis. I stället framställer Holmbäck-Wessén påve Honorius III:s skrivelse till ärkebiskopen i Lund 1218 som ett tecken på nämndeprocessens fördelar, där påven skriver att edgärdsmanprocessen är en pest som är motsatsen till all rätt. Även andra forskare har fört fram nämnden som en mer rättvist rättsprocess. De menar att nämnden sökte den materiella sanningen, dvs de faktiska bevisen, medan ederna bara var en formell bevisning som inte sade något om vad som faktiskt hade hänt. Deras resonemang stämmer i och för sig till en del, men det är svårt att veta om en nämnd som hade del i böterna verkligen fullt ut försökte finna den faktiska sanningen.⁶⁸

Även Elsa Sjöholms framställning har dock en del svagheter. Hon diskuterar ingenting om eventuella orättvisor som kunde uppstå i edgärdsmanprocessen. Det är klart att det var en fördel för den svarande att vara den som förde fram sin bevisning genom edgång, men käreandens situation var inte alltid särskilt fördelaktig när det var den svarande som ensam stod för bevisningen. Det kan tyckas som om det måste ha varit en fördel för den kärende att bara kunna komma med en anklagelse utan att behöva styrka den på något sätt, men det innebar också att den svarande kunde frias om han klarade sin ed även om den kärende hade kunnat föra fram bevis mot honom om denne bara hade haft lov att göra det. I förläng-

ningen sammanföll kärandens önskan med de andra bötesintressenterna, men det betyder inte att den kärande alltid hade alla fördelar. Det var ofta i svårare mål, t ex dråp och sårsmål, som kärandens rättigheter ökade genom att denne fick möjlighet att gå ed mot den svarandes ed. I de fallen rörde det sig om höga böter, medan vid mindre brott där böterna var lägre hade den kärande oftast inte den möjligheten. En trolig förklaring till detta är att då böterna inte var så höga, var det inte lika intressant för de övriga att det blev en fällande dom och då fick den kärande klara sig på egen hand.

En annan sak som Elsa Sjöholm inte berör är hur pass svårt det var för de tvistande att få ihop rätt antal edgärdsmän. Det kunde ofta röra sig om en stor mängd människor. Vid dråp skulle de båda tvistande samla vardera 42 män på sin sida. Med tanke på att byarna troligtvis var relativt små på den tiden bör det ha varit en nödvändighet att ha opinionen på sin sida för att få ihop så många män. Per Nyström menar att edgärdsmanprocessen, som krävde så många edgärdsmän, var något som var skapat för att passa de stora ätterna. I de stora släkterna var det enklare att få ihop rätt antal män. Det fanns släktingar som kunde ställa upp och det fanns pengar och makt för att få en utomstående att svära eden. För en fattig man från en liten ätt kunde däremot edgärdsmanprocessen förmodligen vara lika svår att vinna som en nämndeprocess, om inte svårare. Jag har redan visat på ett exempel där den svarande kunde bli dömd av en nämnd i stället om slakten var för fattig för att gå en försvarsed. Det betraktades som en fördel för den svarande. Det tyder på att Nyströms skulle ha rätt i att edgärdsmanprocessen främst var till fördel för de stora och mäktiga ätterna.⁶⁹

Alla de här för- och nackdelar med de olika processsystemen gör det svårt att säga vilket av dem som främst befrämjade rättssäkerheten i lagsagan. Om den svarande var rik och mäktig bör en edgärdsmanprocess ha varit att föredra för honom. Det var dock inte till fördel för den kärande om denne inte hade någon möjlighet att själv gå en ed för bevisa sanningen i anklagelsen. Var däremot den svarande fattig och utan ett stort ätt bakom sig var inte edgärdsmanprocessen något positivt, i synnerhet inte i de mål som krävde många edgärdsmän. Den formen av rättsprocess måste ses som ett mycket osäkert system, där utgången i målet till stor del kunde påverkas av aktörernas sociala status. Å andra sidan är det tveksamt om nämndeprocessen var ett mycket bättre alternativ i det hänseendet. Det som vid första anblicken kan förefalla vara en opartisk aktör i rättegången som endast är ute efter att finna sanningen, visar sig ha ekonomiska intressen i målet. Det kan inte ha skapat någon större trygghet för den som stod som svarande i rättegången.

Jag ställer mig starkt kritisk till den traditionella tolkningen att nämndeprocessen innebar ett mer rättvist rättegångssystem än edgärdsmanprocessen. När nämnden hade kommit att utvecklas till en helt oberoende aktör utan något eget intresse i målet så skapade det en större rättssäkerhet för de inblandade, men så var

inte fallet vid den här tidpunkten. Att säga vilket system som är mest rättvist är en omöjlighet. Både edgärdsman- och nämndeprocessen gick att utnyttja till de olika aktörernas fördel, men det betyder inte att så alltid skedde. Vi måste förutsätta att även den tidens människor hade moraliska regler att följa, vilka inte kunde brytas hur som helst, ens för ekonomisk vinning. Dessutom innebar det en risk att svära falskt i en ed eller nämnd. Om eden eller nämnden förklarades ogiltig fick de män som svurit falskt böta.⁷⁰ En nämnd på den tiden är inte det samma som en nämnd i en nutida rättegång och de får aldrig värderas på samma sätt. Likaså var inte den svarandes situation svårare bara för att han var tvungen att själv bevisa sin oskuld, vilket är lätt att förutsätta utifrån vårt perspektiv. Det är viktigt att inse att vi inte kan lägga in vår tids rättsuppfattning på de medeltida begreppen.

9 Sammanfattning

I ÖgL finns det inte ett sätt att föra en rättsprocess på, utan beroende på vad konflikten rörde sig om varierade tillvägagångssätten.

- * Den enklaste och vanligaste formen var att den svarande ensam stod för bevisbördan, där han genom edgång skulle bevisa sin oskuld.
- * I en del fall, ofta där brottet var av svårare karaktär, fick den kärende föra fram sina anklagelser genom ed. Den eden fick den svarande sedan försöka försvara sig mot genom sin egen försvarsed. Klarade båda sina eder i ett sådant fall, avgjorde nämnden målet.
- * När den svarande togs på bar gärning, vid brott av svår karaktär, skulle den kärende föra fram vittnen mot honom. I sådana fall kunde den svarande inte försvara sig mot vittnenas ord.
- * Vid misstanke om edsöresbrott var det konungens räfst, en nämndeprocess, som skulle avgöra om den svarande var skyldig. Om den svarande förklarades oskyldig till att ha brutit edsöret kunde en ny rättsprocess börja mot honom, där han anklagades för handlingen igen men inte som ett edsöresbrott. Den rättsprocessen skedde enligt respektive balks regler, antingen som en edgärdsmanprocess eller nämndeprocess.
- * Förutom vid edsöresbrotten och vid moraliska brott där biskopsnämnden avgjorde målet var det ovanligt att nämnden ensam stod för avgörandet i rättsvister.
- * Biskopsnämnden kunde också komma in i slutskedet av rättegången för att avgöra edernas giltighet.
- * I några få situationer var det en tredje man som fällde avgörandet i rättegången. Det var en form av edgärdsmanprocessen och förekom nästan uteslutande vid köp/gåva samt vid arvstvister.

Genom den här sammanfattande översikten ser man att de olika rättegångssystemen bildar ett komplicerat nätverk, där aktörerna har väldigt varierande roller beroende på konfliktens art. Den svarande står för den övervägande delen av bevisbördan i rättegången. Det är endast i två balkar som dennes andel är mindre än hälften. Där är det i stället nämnden som står för den största delen av avgörandena. Det finns en tydlig tendens i hela lagen att där nämnden ökar sitt inflytande, där minskar möjligheten för den svarande att fria sig med ed. I balkarna som främst berör släktens intressen behåller dock den svarande sin bevisrätt genom edgång. Även mellan tredje man och den svarande finns det ett visst samband. När den ene ökar sin andel, så minskar den andre sin del av bevisbördan. Den kärandes andel av bevisningen däremot visar inget direkt samband med de övriga aktörernas andel. Dennes andel är konstant i alla balkar utom två. Där den kärande har ökat sin bevisbörda är det för att ett nytt krav har förts in för att denne skall vinna målet. Det är alltså inte så att den kärande har tagit över bevisbördan från någon av de andra aktörerna.

För oss kan det förfalla som om rättssäkerheten skulle bli lidande av ett rättssystem där den svarande betraktades som skyldig tills han var bevisad oskyldig. Om man däremot betraktar de alternativa rättsprocesser som fanns under medeltiden, ser man att det inte nödvändigtvis var en nackdel för den svarande att vara tvungen att fria sig själv. När det var den kärande som ensam stod för bevisningen hade inte den svarande någon möjlighet alls att föra fram några bevis mot denne. Om nämnden stod för avgörandet i målet, var den part i målet genom att den hade del i böterna som blev följden av en fällande dom. Försvarederna som den svarande var tvungen att gå för att bli frikänd krävde dock ofta många män, vilket kan ha lett till att det blev en penga- och statusfråga om personen klarade av att gå eden. Någon helt oberoende aktör, lik vår tids domstol, fanns inte i den medeltida rättsprocessen, utan de medverkande hade i stort sätt alltid någon eget intresse av utgången i målet.

Det är inte lätt att använda de medeltida lagarna som källor. Eftersom reglerna i dem har utvecklats under en längre tid är inte lagmaterialet enhetligt, utan det förekommer många otydligheter och upprepningar. Det svåraste är dock att bedöma i vilken utsträckning lagarna återspeglar dåtidens samhälle på ett riktigt sätt. Jag har försökt betona att det jag har undersökt är de strukturer och maktförhållanden som visar sig i lagen. Om man har ett jämförande material, är det lätt att upptäcka att det finns en viss diskrepans mellan lagtexter och verkligheten. Det bästa materialet att jämföra lagtexterna med är domsböcker, där man kan se hur praxis vid rättegången såg ut i förhållande till de nedtecknade lagarna. I Sverige finns det inga sådana böcker bevarade för medeltiden och då får man försöka hitta ett annat jämförelsematerial. Det kan sedan få betydelse för hur man kan tolka landskapslagarnas texter.

Även om det finns en skillnad mellan lagarna och det samhälle de verkade i,

betyder inte det att lagar inte kan fylla någon funktion när det gäller att skapa förståelse för medeltiden. En lag kan inte uppstå oberoende av dem som skall utnyttja den, utan människorna måste ha tilltro till systemet och betrakta det som rättvist och riktigt. Har de inte det så använder de sig inte av lagen och då faller hela idén med att reglera konfliktlösningarna. Vid dagens rättegångar är det endast ett fåtal människor utöver de tvistande som kommer i kontakt med domstolen, men i det rättssystem som framträder i ÖgL ser man att de flesta människorna i samhället berördes när en konflikt pågick. Under medeltiden krävde det stora antalet edgärdsmän att alla människorna i byn engagerade sig i målet. I dråpsmål skulle vardera sidan samla ihop 42 män som ställde upp i ederna. Om båda klarade detta skulle ytterligare 12 män utses till nämnden som kom med det slutliga avgörandet. Allt som allt rörde det sig om 96 personer, utöver de tvistande, som var delaktiga i konflikten. Det måste ha inneburit att det inte bara var de rika och mäktiga i samhället som var inblandade i rättegången, utan de flesta fria männen i häradet bör på något sätt ha varit delaktiga i rättsprocessen. Dråpsmål, med sitt stora antal edgärdsmän, kanske utgjorde ett undantag från vardagen, men även små mål krävde att minst 12 män var villiga att gå ed till den svarandes fördel. Det var alltid flera personer som på något sätt engagerades i tvisten. Med det i åtanke kan man inte betrakta lagarna som något som bara återspeglar en konstruktion av hur samhället *borde* se ut. Lagarnas regler och strukturer måste åtminstone till en viss del ha varit förankrade hos människorna i samhället.

Noter

- 1 Lindkvist-Ågren 1990 (1985), se främst s 6–8, 14f, 61–66, 103
- 2 Ståhle 1977, sp 50; Åqvist 1989, s 112
- 3 Ståhle 1977, sp 51f
- 4 Sjöholm 1988, s 243f; Lindkvist 1989, s 416
- 5 Säljaren ger hemul, dvs visar att han hade rätt att sälja jorden som tvisten rör sig om. Det gör han genom att visa att han fått jorden på ett lagligt sätt.
- 6 Ed var ett sätt för de tvistande att bekräfta sitt påstående. Det räckte aldrig med att parten ensam gick eden, utan den skulle alltid bekräftas av andra män, sk edgärdsmän. Dessa edgärdsmän var ej vittnen i tvisten, utan helt enkelt män som ställde upp på den ena partens sida av övertygelse att denne hade rätt. Grunden till den övertygelse undersöktes aldrig av rätten.
- 7 Holmbäck-Wessén 1979 (1933)
- 8 Westman 1958
- 9 Nyström 1974 (1934)
- 10 Sjöholm 1988; för en kort sammanfattning se Sjöholm 1990/91
- 11 Lindkvist 1993
- 12 R 23; (R=Rättegångsbalken)
- 13 1 marker=8 örar; 1 öre=3 örtugar; 3 marker, vilket var det vanligaste bötesbeloppet, motsvarade 4 fullvuxna nötdjur. (Se D 16:2; Holmbäck Wessén 1979 (1933) s XIII not 2)

- 14 R 26; Modéer 1974, sp 339
- 15 D 3
- 16 R 1; R 3; Holmbäck-Wessén 1979 (1933), s XXXIII
- 17 Kk: Kyrkobalken, E: Edsöresbalken, D: Dråpsbalken, V: Vådamålsbalken, G: Giftermålsbalken, Å: Ärvda-balken, J: Jordabalken, Km: Köpmålabalken, B: Byggningsbalken
- 18 Den svarande syftar i stor sett alltid på en man i lagtexterna. Om en kvinna ställdes inför rätta var det hennes målsman som förde hennes talan. En kvinnas brott betraktades ofta som mildare och medförde lägre böter. Eden för att bli friad kunde vara mindre än om en fri man skulle fria sig för samma sak. Vissa brott kunde inte en kvinnas inte dömas för, t ex edsöresbrott eller de tilläggsböter som utgick vid dråp och knivstick. Om kvinnan fälldes skulle hennes målsman betala böterna med hennes egendom i första hand, men om inte det räckte var han tvungen att betala med sina egna tillhörigheter. Om böterna inte betalades var det målsman som blev fredlös. Det förekom också att målsman ensam stod för böterna. I vissa grova brott, t ex mord, var rättssystemet det samma för män och kvinnor. Jag kommer inte att ta upp mycket om de här skillnaderna i min uppsats, men jag vill uppmärksamma att de finns. (V 15; D 9; E 15; E 17; E 25)
- 19 Hafström 1964, sp 93
- 20 E 1–4; E 6; E 8; E 12; E 15
- 21 Kk 13:2–3; Kk 3 pr; D 4 pr; Holmbäck-Wessén 1979 (1933), s XXXIII
- 22 D 2:1; E 25; B 24:5–6; V 31:2–4; V 32:1
- 23 V 1 pr; V 18:2
- 24 D 3:2
- 25 D 2 pr; D 7; Elsa Sjöholm jämför de här reglerna om hämnd i Dråpsbalken, med E 2:2 där förbud mot hämnd riktad mot någon annan än gärningsmannen klassas som edsörebrott. Hon gör den tolkningen att motsägelserna mellan de två balkarna måste betyda att edsöreslagarna i ÖgL måste ha införts i en senare tid, vid 1300-talets mitt, dit hon vill förlägga slutredaktionen av ÖgL. Om Edsöresbalken hade infogats tidigare skulle det ha skett en anpassning mellan rättsreglerna. (Se Sjöholm 1988, s 190) Jag anser dock inte att det är nödvändigt att se reglerna i de båda balkarna som motstridiga. Försoningsboten utgör en mycket speciell typ av böter eftersom den enbart utbetalades till den dräptes släkt och alltså inte påverkade kungen eller häradet på något sätt. Rätten till hämnd mot dråparens släkt om försoningsboten inte betalades kan mycket väl ha utgjort ett undantag från reglerna om edsöresbrott. I Edsöresbalken används enbart det neutrala ordet ”böter”, vilket gör det svårt att säga om det verkligen gällde för försoningsboten också.
- 26 Holmbäck-Wessén 1979 (1933), s XXII f
- 27 Sjöholm 1988, s 50f, 99; Dt 19:1–11
- 28 V 1 pr; V 29; V 30:1; V 31:3–4; V 31:5; V 32 pr; V 33:1
- 29 Å 6; Att sådana rättsvister förekom kan man utläsa ur ett domsbrev från kung Magnus Erikssons tid, där Bo Jonsson Grip tilldömdes arvet efter sin hustru och sin son. Hustrun hade dött i slutskedet av havandeskapet och genom ett akut kejsarsnitt förlöstes barnet. Pojken levde tillräckligt länge för att bli döpt och därigenom ärvde sonen sin mor och Bo Jonsson Grip ärvde i sin tur sonen. (Nordberg 1995, s 132f)
- 30 J 18; J 14:2

- 31 J 12:1
32 R 2
33 J 3 pr
34 B 13:2; B 21
35 Km 4; Km 6:3; Km 7 pr; Km 8 pr; J 12:1
36 B 5:2; B 8:4; B 33; R 4
37 V 32:6; se även R 2
38 Kk 13:3
39 Lemmarna krossades med ett hjul, sedan bands han fast vid hjulet med lemmarna inflätade i det och hängdes upp på en påle.
40 E 17; E 25
41 V 1 pr
42 V 11:1
43 E 23 pr
44 E 29; se Holmbäck-Wesséns not 46
45 Kk 3 pr; Kk 24 pr; Km 7:5; J 14:2; J 16:2
46 J 7
47 B 1:4
48 E 30; E 31 pr; E 32; V 31:1; V 31:3–4; V 32:1; B 15:1; B 25:3; V 25
49 D 3 pr; D 3:2; V 6 pr; V 6:6; V 8:2
50 Holmbäck-Wessén 1979 (1933), s XXIX; Hemmer 1969, sp 122
51 B 28 pr; B 28:1; B 28:4; B 30 pr
52 Km 7:3; J 4 pr; D 11 pr; B 40
53 Å 17; se även Å 14 och Å 20:1
54 G 5:1; G 7:2; Å 8:1
55 Å 17
56 R 3:1
57 R 3:2
58 R 3:2; se t ex B 9:9; V 6:5; Kk 3:1
59 R 5:1
60 R 8 pr; R 9
61 R 10 se not 69; R 17; Holmbäck-Wessén 1979 (1933), s XXXII not 2
62 B 28:2
63 B 28:3; B 9:6; D 18
64 Nyström 1974 (1934), s 72f
65 När inget annat anges bygger detta delkapitel på Sjöholm 1988, s 52–68
66 D 3:2
67 R 6:2
68 Holmbäck-Wessén 1979 (1933), s XXVII, XXXV; Hemmer 1969, sp 128; Wührer 1967, sp 441
69 Nyström 1974 (1934), s 76 med not 3; E 23 pr
70 R 16

Källor och litteratur

Tryckta källor

”Östgötalagen” från *Svenska landskapslagar. Östgötalagen och Upplandslagen* tolkade och förklarade av Åke Holmbäck och Elias Wessén 1979 (1933), Uppsala.

Bibeln, 1917 års översättning med senare språklig revision av *Gamla testamentet*

Litteratur

Hafström, Gerhard 1964: ”Konungs edsöre”, *KLNM Band 9*, red: John Granlund, sp 93, Malmö.

Hemmer, Ragnar 1969: ”Rettergang. Sverige och Finland”, *KLNM Band 14*, red: John Granlund, sp 120–131, Malmö.

Holmbäck, Åke - Wessén, Elias 1979 (1933): ”Inledningen” i *Svenska landskapslagar. Östgötalagen och Upplandslagen*, s XI–XLV, Uppsala.

Lindkvist, Thomas 1989: ”Medeltidens lagar”, *Historisk tidskrift* 1989:3, s 413–420.

Lindkvist, Thomas 1993: *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt. Organisatoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatid till tidig medeltid*, *Opuscula Historica Upsaliensia* 1, Uppsala.

Lindkvist, Thomas - Ågren, Kurt 1990 (1985): *Sveriges medeltid*, Stockholm.

Modéer, Kjell Å. 1974: ”Ting. Sverige”, *KLNM Band 18*, red: John Granlund, sp 334–346, Malmö.

Nordberg, Michael 1995: *I kung Magnus tid. Norden under Magnus Eriksson 1317–1374*, Stockholm

Nyström, Per 1974 (1934): ”Landskapslagarna”, *Historieskrivningens dilemma*, red: Tomas Forser, s 62–78, Stockholm

Sjöholm, Elsa 1988: *Sveriges medeltidslagar. Europeisk rättstradition i politisk omvandling*, Lund.

Sjöholm, Elsa 1990/91: ”De svenska medeltidslagarna som historiska källor”, *Historielärarnas förenings årskrif*, s 36–41

Ståhle, Carl Ivar 1977: ”Östgötalagen”, *KLNM Band 21*, red: John Granlund, sp 50–53, Malmö.

Wührer, Karl 1967: ”Nämnd”, *KLNM Band 12*, red: John Granlund, sp 440–447, Malmö

Westman, K. G. 1958: *De svenska rättskällornas historia. Föreläsningar av K. G. Westman*, Uppsala.

Åqvist, Gösta 1989: *Kungen och rätten*, Lund.

Förkortningar

- B – Byggningsbalken
D – Dråpsbalken
Dt – Deuteronomium: Femte Moseboken
E – Edsöresbalken
G – Giftermålsbalken
J – Jordabalken
Kk – Kyrkobalken
KLN M – Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid
Km – Köpmålabalken
pr – principium: första stycket i varje flock
R – Rättegångsbalken
V – Vådamålsbalken
Ä – Ärvdabalken
ÖgL – Östgötalagen